

Fáma a sen*

MARTIN ČIHÁK**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Rumour and Dream

Abstract: The article takes as its starting point the book by Jean-Noël Kapferer *Rumeurs, Le plus vieux média du monde*. [1992] The author argues that while Kapferer concentrates on a „microscopic“ analysis of rumour, i.e. on the analysis of its origins, proliferation and disappearance, he does not develop a comprehensive macrotheory of rumour.

Kapferer's implicit macrotheory of rumour is that rumour is a kind of media (in the common definition of media). The article presents an alternative macroview of rumour as an analogy to dream. Rumour can be conceived as an autonomous activity within society, which has a similar relationship to media as has the dream to the products of the conscious activity of the human brain. The first part of the article enumerates the main differences between rumour and media, while the second analyses the main structural similarities between rumour and dream. In the third part, the author discusses some possible objections to the applied analysis and in the fourth calls for a wider discussion on the issue from the sociological and psychological points of view.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 1: 79-88)

1. Úvod. Makroteorie fámy

Iničiační roli při vzniku této studie sehrála kniha Jeana-Noëla Kapferera *Fáma – nejstarší médium lidstva* [1992]. Autorovi se v této monografii podařilo uspořádat značné množství materiálu do velmi čtivé podoby, a to nikoli na úkor všestranného rozboru. Kapferer ale téměř výhradně volil „mikroskopický“ pohled na fámu. Analyzoval především mechanismy jejího vzniku, šíření a zániku, přičemž rezignoval na možnost uchopit fámu jako celek a hledat hlubinné faktory, které na ni působí.

Kapfererovo makropojetí je stručné a jednoznačné: spokojuje se s tvrzením, že **fáma je médium**. Částečný pokus o hlubší rozbor fámy nalezneme pouze v nejkratší, druhé části citované knihy. Jinak jeho monografie obsahuje především „technické“ rozborů zaměřující se na analýzu fungování fámy v konkrétních podmínkách. Takové zaměřování se na detail nás ovšem ochuzuje o mnohé poznatky vztahující se k celku. Knihu J.-N. Kapferera lze proto chápat především jako důkladnou mikroanalýzu fámy. Základy jedné z možných makroteorií jsou nastíněny v této práci.

Makropojetí fámy jako média nehodlám zpochybňovat jako jedno z možných.¹ Je to teorie, která se velmi přibližuje obvyklé představě, že pomocí fámy jsou distribuovány

*) Autor by chtěl poděkovat Daniele Pokorné, Milanu Ščasnému a dvěma anonymním recenzentům za cenné připomínky. Všechny nedostatky a opomenutí v textu jdou ovšem výhradně k tíži autora.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Martin Čihák, Svobodova 700, 360 17 Karlovy Vary, případně e-mail martin.cihak@cerge.cuni.cz nebo fax (02) 26 54 98.

informace ve společnosti. Tato představa znamená, že existuje nějaký zdroj, od kterého se informace šíří určitými mechanismy. Na základě této představy lze najít některé vnější podobnosti fámy s médii. Předkládaná studie tvrdí, že vedle tohoto pojetí, kdy je fáma apriorně přisuzována určitá „racionální“ funkce (konkrétně funkce distribuční) můžeme fámou chápat přinejmenším jedním odlišným způsobem. **Fámou lze chápat jako velmi autonomní činnost probíhající ve společnosti. Některými svými vlastnostmi se sice podobá médiím, současně se od nich však odlišuje v natolik podstatných rysech, že daleko spíše než médiem je zdeformovaným zrcadlovým odrazem média.**

Hlavní odlišnosti fámy oproti médiím jsou:

A) Oficialita. Média se vyznačují podstatně vyšší mírou oficiality. *Ex post* se sice může ukázat, že fáma byla pravdivá, ale to nic nemění na skutečnosti, že fáma se nachází na *kvalitativně nižším stupni oficiality* než média.² Toto tvrzení lze vyvodit přímo z definice fámy, kterou používá Kapferer [1992: 19]. Míra oficiality je nejen základním vymezujícím znakem fámy jako takové, ale současně je i nejpodstatnější odlišností fámy oproti médiím. Všechny další rozdíly s ní úzce souvisejí.

B) Transparentnost. Zatímco média jsou poměrně přehlednými řečišti, u kterých lze v zásadě určit jak zdroj informace, tak kanály, kterými je distribuována, v případě fámy mizí zdroj v nedohlednu a je prakticky nemožné zjistit, jakými konkrétními cestami se informace šíří. S tím souvisí obtížnost přesného záznamu fámy. Každý zájemce může nahlédnout do starých ročníků novin a časopisů. Existují magnetofonové, resp. video-magnetofonové záznamy odvysílaných programů. Naproti tomu se fáma zpravidla vytratí stejně rychle, jako se objevila. Proto ji lze zkoumat mnohem obtížněji než média.

C) Racionalita a nezaújatost. Fáma je mnohem více podmíněna hodnotícími soudy, osobními názory a morálními postoji. Zatímco u drtivé většiny ostatních médií převažuje důraz na nezaújatost a objektivitu informací (nebo aspoň úsilí takový dojem vyvolat) a na snahu racionalizovat okolní svět, fáma se obvykle o nic takového ani nesnaží. Častý je u ní přímý útok na podvědomí příjemců. Fáma obvykle vychází z obav nejružnějšího druhu, ze strachu ze smrti a nemocí, nebo ze sexuálních frustrací.

* * *

Výše uvedené důvody mne vedou k tvrzení, že je zavádějící označovat fámou za médium. Daleko přesnější by bylo říci, že *fáma je k médiím ve stejném vztahu jako sen k produktům bdělé mozkové činnosti*. Tento způsob vymezení není ostatně nikterak nový. Již Aristoteles založil svou definici snu na tom, že sen má s duševním životem bdělého stavu některé podobnosti a odlišuje se od něj zároveň velkými rozdíly [viz Freud 1991: 66].

Kapferer svou makroteorii fámy doplňuje úvahou o historickém vývoji médií. V jeho pojetí je fáma „nejstarším médiem světa“, které se posléze začalo „dělit o práci“ s mladšími médii. Tento přírůstek s dělbou práce je výstižný pouze zčásti. Zatímco fámy jsou průvodním jevem komunikačních bariér, „ryzí“ média znamenají jejich odstraňování. Je proto možná přesnější říci, že ona raná společnost, ve které podle Kapferera fáma fungovala jako dominantní „médium“, byla společností spící a snící, zatímco dnešní společnost je společností v mnohem bdělejšímu stavu.

¹) Pojem média je v této stati používán v jeho obvyklém vymezení, s nímž pracuje i Kapferer [1992]. Příkladem velmi široké definice médií může být naproti tomu McLuhan [1991].

²) Jako protipříklad by bylo možné použít údaje o SSSR citované v [Kapferer 1992: 88].

Argumenty na podporu tvrzení o podobnosti mezi fámou a snem uvedu v několika bodech.

2. Podobnosti

Mezi fámou a snem lze vysledovat následující strukturální podobnosti.

A) *Obtížná postžitelnost. Sny jsou prchavé.* Stačí se po probuzení soustředit na něco jiného a sen, byť ještě před chvílí velmi ostrý, je rázem zapomenut. Známý výklad tohoto „zapomínání“ podává Freudova škola, která jej dává do souvislosti s tzv. procesem vytěšňování. Podobnému procesu vytěšnění podléhá také vtip.³ Stejně jako sen jej velmi snadno zapomínáme, ale stačí jeden vhodný podnět, a dávno zasunutá vzpomínka vyjde na povrch. Od vtipu je ovšem jen krůček k fámě.

Také fámy jsou prchavé a je obtížné pořídit jejich přesný záznam. Není také divu, že ve Francii v souvislosti s rostoucím odborným zájmem o fámy vznikla instituce jménem „Nadace pro výzkum fám“, která si klade za cíl shromažďovat nejzákladnější podklady ke studiu fám.⁴

B) *Proměny v chápání a výkladu.* Pro fámou i sen je charakteristické, že byly v historii hodnoceny velmi různě a často se v souvislosti s nimi střídaly přímo si protirečící názory.

Přehled historického vývoje názorů na sen je možné najít například v Černouškově práci [Černoušek 1988]; pro podobný soupis chronologie zkoumání fám viz [Kapferer 1992]. Zde zdůrazním jen některé z etap, navíc bez nároku na přesnou chronologii.

Velice dlouhé bylo období transparentního nezájmu vědecké obce, kdy byly oba tyto jevy odsunovány mimo oblast regulérní vědy. „Záhadnost“ obou jevů ale vždy vzbuzovala značný zájem na operativní úrovni. U snů proto vždy existovali vykladači a proroci. Schopnost přesvědčivým způsobem odhalovat „skutečný význam“ snů byla zdrojem příjmů a moci. Podobně každý správný machiavellistický vladař musel umět zacházet z fámou tak, aby pracovala v jeho prospěch, a ani dnes není obtížné najít takové malé vladaře, kteří jsou specialisty „od přírody“ na zacházení s fámami.

Jednou z charakteristických etap bylo období psychiatrizace. Sen a fáma byly v určitých obdobích chápány jako projev něčeho nezdravého. Zdůrazňovalo se, že úzkostné sny se zdají těm, kteří trpí nějakými zdravotními problémy. Renesanční lékaři sbírali nejruznější příklady toho, že mezi snem a šílenstvím je silná vazba. Typické bylo poukazování na to, že ti, kdo byli vyléčeni z duševní choroby, popisují velmi podobné prožitky, jako zažívá spáč probuzený ze sna. Později, v 19. století, se objevila podobná teorie, zdůrazňující chaotickou povahu snů. Sen byl považován za „tělesný pochod, ve všech případech neužitečný a v mnoha případech přímo chorobný, nad nímž světová duše a nesmrtnost stojí tak vysoko jako modrý éter nad nejhlubší písečnatou proláklinou porostlou plevellem“.⁵ Ještě o něco později na tuto teorii navázala hypotéza tzv. „hypnotoxinů“, tj. opět jakýchsi látek otupujících bdělou činnost. Také v případě fámy se v určitém období používalo velmi podobného lékařského pojmosloví. O fámách se psalo, jako by šlo o infekční chorobu. Fáma měla inkubační dobu, přenášela se, vypukala a

³) Srv. Freudovo pojednání o vztahu vtipu k nevědomí nebo populární výklad v knize [Černoušek 1988].

⁴) Připomeňme, že u snu je prakticky jedinou obranou proti procesu vytěšňování zapsat si jej okamžitě po probuzení.

⁵) Viz citace Binze v [Freud 1991: 65].

odeznívala. Byla chápána jako projev něčeho velmi nezdravého, ba přímo jako nemoc celého společenského systému [Kapferer 1992: 15-17, 229].

Později ve zkoumání snů převládl přístup podle vnějších příznaků a zjednodušené výklady podle „archetypů“, a poté došlo ke kvalitativnímu skoku a současně k etapě určitého nadhodnocování významu snů (obojí spojeno se jmény Freuda a některých jeho následovníků). Jako reakce se objevily novější přístupy Adlerovy a především Jungovy, a později výzkum přešel až na fyziologickou úroveň analýzy fází spánku a typů mozkové činnosti.

Zkoumání fámy jako mladší obor zatím všemi těmito etapami neprošlo, ale z Kapfererovy knihy není těžké odhadnout, že i tento výzkumný obor projde podobnými etapami. Kapfererův přístup lze hodnotit jako detailní přístup z hlediska vnějších příznaků s přechodem k hlubší analýze.

C) *Podmínky. Vztah k realitě.* Ke vzniku snu a fámy dochází za velmi podobných podmínek. Sen nastupuje v situaci, kdy je bdělá mozková činnost otupena a člověk spí nebo podřimuje. Fámě se daří v dobách temna, v situacích, kdy chybí „bdělá“ činnost médií a ve společnosti existuje nedostatek oficiálních informací.

Také vztah k okolní skutečnosti je v obou případech velmi podobný. Všimněme si nejprve, že výklad snů se pohyboval mezi dvěma póly: výkladem na základě *vnějších* (fyziologických) a *vnitřních* (psychologických) podnětů. Kapferer dospívá k velmi podobnému shrnutí: při vzniku fámy lze obecně uvažovat o dvou druzích podnětů – jednak *objektivní* jevy, jednak *subjektivní* situaci obyvatel v místě výskytu fámy [Kapferer 1992: 231 an.].

Sen se obvykle zakládá na „denních zbytcích“, které jsou poté zkresleny a nejrůzněji upraveny. O povaze tohoto zkreslení se vedou diskuse: můžeme říci, že jde o něco naprosto chaotického, nebo můžeme zastávat názor, že jde o výsledek „snové práce“, která se řídí určitými pravidly a kterou lze zpětně zkoumat. V prvním případě rezignujeme na pochopení hlubší podstaty věcí. V druhém případě se může stát, že budeme hledat souvislosti tam, kde nejsou.

Podobně u drtivé většiny fám lze odhadnout jejich reálný podklad: určitý politik byl převezen do nemocnice, nějaké konkrétní dítě bylo pokousáno psem. Tato skutečnost se ale při přenosu postupně proměňuje, jak ve své známé studii analyzovali Allport a Postman.⁶ Proměna, ke které dochází při předávání, není nepodobná procesům *snové práce*. Freud rozlišuje tyto prvky procesu snové práce: zhuštění, přesun, vizualizace, rozdělení na části a záměna protikladů. Také fámy, které uvádí Kapferer, bohatě používají těchto postupů (zřídka je pouze vizualizace).⁷ Tím, že se procesy postupné úpravy původní informace při přenosu fámy značně podobají snové práci, neříkáme, že člověk šířící fámou je veden výlučně nějakými podvědomými silami. Při dostatečně velkém počtu postupných kroků ale tyto podvědomé faktory, byť u jednotlivce nevýrazné, mohou nabýt na převaze, protože informační jádro fámy se obvykle zmenšuje nebo zůstává zhruba stejné (jednak přenos informací není nikdy dokonalý, jednak šíření fámy je obvykle tak rychlé, že se ve svém průběhu neobohacuje o nové podstatné informace).

Dalším charakteristickým prvkem, který je třeba zmínit v souvislosti se snovou prací, je *splnění přání*. Freud konstatuje, že infantilní sny jsou často přímým splněním

⁶) Viz např. citace v [Kapferer 1992: 115-116].

⁷) K analogii s procesy snové práce viz též [Kapferer 1992: 115].

nějakého přání. U dospělejších dětí ale tato přímá vazba začíná být zkreslována snovou prací, až se v dospělosti stane vazbou natolik nepřímou, že její dešifrování je úkolem pro odborníka-psychoanalytika. Také mezi fámami můžeme najít některé „infantilní“, u nichž není obtížné vystopovat souvislost mezi přáním (přistěhovalce: „kéž bych tak dostal povolení k pobytu“) a obsahem fámy (mezi přistěhovalci: „v městě X dávají na požádání povolení k pobytu“). Existují ale také „dospělé“ fámy, tj. obvykle fámy velkých, „starých“ společností. Ty jsou komplikovanější a vazba na splnění přání je u nich mnohem méně zřejmá.

U řady snů ovšem konstrukce se „splňovaným přáním“ vyznívá dosti krkolomně. Jde například o sny, které jsou ztělesněním nějakých denních obav, resp. jejich dovedením *ad absurdum*.⁸ Mnoho lidí by nepochybně řeklo, že se jim zdají „špatné“ sny, ve kterých před někým utíkají nebo někam padají, ve kterých spáchali nějaký zločin nebo zažili nějaký traumatický zážitek. Pouze sny malých dětí mají jednoduchou uklidňující podobu „splněného přání“. To zcela koresponduje s Kapfererovým tvrzením, že většina fám je „černá“ [Kapferer 1992: 110-114].

D) Spánková a snová deprivace. Za jedny z nejdůležitých skutečností spojených se sny je možné považovat jevy spánkové a snové deprivace. Pro naše účely budeme *spánkovou deprivací* rozumět empiricky zjištěnou skutečnost, že zdravému člověku nelze dlouhodobě odopírat spánek, aniž by to u něj nevedlo přinejmenším k újmě na zdraví. *Snovou deprivací* potom budeme rozumět to, že osoby, kterým bylo při pokusech systematicky bráněno upadnout do REM fáze spánku, byly předrážděné, nemohly se soustředit, a nakonec upadaly do REM fáze tak rychle, že jim v tom prakticky nebylo možné zabránit. Podobný efekt se u osob, které byly buzeny z jiných fází spánku, nedostavoval. Jev snové deprivace bývá proto chápán jako důkaz toho, že nikoli spánek jako takový, ale sen je psychologickou potřebou lidského organismu a pro svou „katarzní“ funkci zřejmě také biologickou potřebou lidského organismu.

Podarí se nám i v případě snové a spánkové deprivace nalézt vhodnou analogii? Pokud ne, budeme to muset považovat za závažnou slabinu námi zkoumané teze o podobnosti mezi fámou a snem. Zabývejme se nejprve spánkovou deprivací.

DA) Spánková deprivace. Pokud vyloučíme „denní sny“, prožívané v bdělém stavu, můžeme říci, že nutnou podmínkou snu je spánek. Stejně neodlučitelně patří fáma k nedokonalým médiím. Analogii spánku proto budeme rozumět *nedostatečnou funkcí médií*. Tato nedostatečná funkce může být spojena s nějakým druhem ingerence ze strany státu, ale může být způsobena také jinými faktory, zejména technického rázu.

Existenci analogie spánkové deprivace můžeme dedukovat z chování určitých vrstev intelektuálů-disidentů, kterým po odumření kritizovaného systému zmizel hlavní inspirační zdroj. Stojí za povšimnutí, jak silné umělecké výtvořky vznikaly v dobách cenzury. Když cenzura polevila, skrytá erotika a bohaté alegorie se změnily na pornografii a explicitní popisování. Svět, ve kterém média fungují příliš dokonale, se nevyhnutelně stává „malý“ a tím ztrácí své kouzlo. Skutečnost, že nejsilnější umělecká díla vznikala v období vnějšího omezení výrazových prostředků nebo pod vlivem návykových látek vrhá poněkud pitoreskní světlo na to, čemu se říká umění.

⁸) Příklad: Y se bojí zkoušky, kterou považuje za obtížnou. Ve snu se mu zdá, že stojí před soudem jako svědek a má vypovídat ve věci nějakého těžkého zločinu. Není ale schopen ze sebe vypravit ani slovo, a tak je odsouzen k trestu smrti.

„Spánková deprivace“ ale není výsadou jen jedné vrstvy intelektuálů. I v širších společenských vrstvách lze vystopovat dokonce ještě silnější puzení k „návratu zpátky“. Dokonalejší fungování médií (bdělejší stav) je totiž často spojeno nejen s otevřenější společností a s většími objemy přepravovaných informací, ale také s mnohem menší přehledností okolního světa. Ve světě, kde je obtížné se orientovat, nás nemůže překvapit volání po jistotách, které mohou být dosaženy relativně pohodlně, ale za cenu určitého „uspání“ médií. Je možné říci, že společnosti, které se ubírají cestou svobody slova jdou podobnou cestou, jakou navrhoval Sigmund Freud pro spánek a sny.

„Spánek“ médií může být způsobován také bariérami technického rázu. Vraťme se ke Kapfererovu pojetí historie fámy v lidské společnosti. Kapferer se zbavuje mnoha užitečných závěrů tím, že fámou redukuje pouze na přenášení informací. Vedle jeho pojetí bychom mohli postavit výklad, že ony pradávné společnosti byly společnosti „dětské“, které spaly mnohem více než společnosti „dospělé“ a jejichž fámy měly strukturu podobnou infantilním dětským snům.⁹ Zde se vzhledem k nedostatku průkazného materiálu ocitáme na stejné vratké půdě jako Kapferer. Vodítkem potvrzujícím uváděný výklad může být symbolika starobylých rituálů slunovratu či vítání jara, která jednoznačně ukazuje na příklady používané ve snech.

DB) Snová deprivace. I v případě snové deprivace nalezneme téměř dokonalou analogii. Pročišťováním médií lze fámám částečně zabráňovat, ale nikdy nenastane ideální stav, kdy by fámy nevznikaly vůbec. Lze poměrně úspěšně, i když nikoli bez nákladů, odstranit „nečisté“ fámy, které jsou šířeny pomocí letáků a bulvárních listů. „Čisté“ fámy, tj. fámy šířené ústně, ale nebyly a nebudou odstraněny nikdy.

Tam, kde vystupuje člověk jako příjemce informací, je vždy místo pro dvojznačnost. Tam, kde je dvojznačnost, nelze vyloučit fámou. Nelze podceňovat tvořivého lidského ducha, který dokáže i ve zdánlivě jednoznačné informaci objevit jiné významy, podrobit ji tvůrčímu procesu a upravit. Bez této schopnosti by svět skutečně ztratil své kouzlo a bylo by nepředstavitelně nudné v něm žít. V tomto významu je zřejmá analogie s mentálně-hygienickým významem snů, dovozovaným na základě pokusů se spánkovou a snovou deprivací. Podrobnější vysvětlení této ozdravovací funkce by ovšem vyžadovalo zkoumání na úrovni fyziologických procesů. Stejně tak je při studiu fámy třeba sestoupit na úroveň psychologických faktorů umožňujících jejich šíření.

Uvedme v této souvislosti ještě jeden, záměrně poněkud demagogický argument. V populárně laděné Černouškově knize [Černoušek 1988] jedna z postav fiktivního rozhovoru uvažuje, zda horečná činnost očních bulv při snové REM fázi není spojena se snahou zapamatovat si co nejvíce z obrazů kladených před „vnitřní oko“. Není snad horečnost typická také pro šíření fám? Rychlost šíření fám je ostatně přesně vyjádřena ve spojení „fáma letí“. Všimněme si v této souvislosti slova BULVÁR (ve významu „bulvární časopis“). Bylo by příliš jednoduché tvrdit, že toto slovo se vyvinulo z označení pro okružní ulice velkých měst. V kořenu tohoto slova lze vidět také odkaz na důležitý orgán lidského těla – oční BULVU. Neplní snad bulvární plátky při svém pátrání po stále nových a nových senzacích (tj. po těch zprávách, které mají natolik zajímavý obsah, že

⁹) V souvislosti s infantilními sny je nutné připomenout otázku snové regrese, průníků dětských snů do současnosti a tzv. perenujících snů (návratných snů z dětství). Jejich sociální analogií jsou tzv. „věčně se navracející“ fámy (podrobněji viz [Kapferer 1992: 98 an.]).

by se z nich mohla stát úspěšná fáma), podobnou funkci jako oční bulvy v REM fázi, když se snaží zachytit co nejvíce ze snových obrazů? Zdá-li se dnes zřejmé, že „senzace“ v bulváru jsou vytvářeny na společenskou objednávku (viz pořadí nejprodávanějších deníků), z hlediska jednotlivce, jeho snů a splnění přání konstatoval podobný vztah již S. Freud.

Na základě pojmů REM a n-REM fáze lze ostatně upřesnit myšlenku, že u snů stejně jako u fám existuje řada stupňů. Jsou jednak ostré sny REM fáze, složené z velmi živých obrazů nebo dokonce sny dějové, ve kterých přijmeme i naprostou absurditu, a jednak jsou matné sny v n-REM fázi, které si obtížně pamatujeme a které mají spíše povahu přemítání, úvah a myšlenek. Na zcela opačném pólu jsou „denní sny“, fantazie prožívané v bdělém stavu, a jakýmsi mezistupněm mezi nimi a spánkovými sny jsou hypnagogické obrazy, které vznikají ve stavech sladké dřímoty. Podobně lze rozlišit celou škálu fám, které spadají pod širokou Kapfererovu definici. Pokud bychom se měli držet analogického pořadí při vyjmenovávání, uvedli bychom jako první „čistou“ fámou, která letí od úst k ústům, v řadě druhé fámou, která je podpořena nějakým písemným dokumentem, a na zcela opačném konci fámou, která vznikla například v bulvárním tisku a popřípadě je v něm i dále živena. Fámy tedy tvoří velmi široké spektrum, které na jednom konci plynule přechází v regulérní média. Fáma končí tam, kde začíná oficiální potvrzení. To však v praxi může být velmi nejasné dělítko, stejně jako denní sny bývá někdy obtížné odlišit od reality.

E) Ego, superego, id. Jedním z důležitých nástrojů Freudovy teorie, je schéma rozdělení lidské osobnosti do tří sektorů: ego, reprezentujícího běžnou, operační úroveň, superego, představujícího zvnitřnělý svět norem, a id, které s jistou nadsázkou můžeme označit jako souhrn pudového působení. Souvisejícím pojmem je pojem vytěsnění.¹⁰

U člověka v jeho „množné podobě“ lze rozlišit tři analogické oblasti: úroveň každodenního života společnosti, svět sociálních norem a konečně ta působení, která zkoumal T. Hobbes jako „přirozený stav“. Projevy tohoto společenského „id“ je obecně možno analyzovat především v anomických situacích, kdy selhává funkce společenského „superega“.

Nejde o samoučelnou myšlenkovou konstrukci. Uvedeného rozvrstvení lze využít při zkoumání fám. Fámy, podobně jako sny, jsou vytvářeny určitou formou „vytěsňování“. Všimněme si, jaký je nejčastější základ fám uváděných Kapfererem. Zakládají se zřejmě bez výjimky na nejzákladnějších lidských pocitech, zejména na strachu ze smrti a bolesti a na sexuálních frustracích. Podobně jako u snů existuje relativně málo archetypů, prvků s relativně ustáleným významem, společným pro mnoho lidí, tak ve fámách není obtížné nalézt mnoho opakujících se motivů. Některé z nich jsou obdobou těch snových, některé jsou typické pouze pro fámou. Povšimněme si například, jak často a v kolika obměnách se ve fámách objevuje motiv židovského spiknutí proti lidstvu.

Tím, že je fáma dementována, nebo tím, že jsou provedeny kroky proti jejímu šíření, nepodaří se fámou odstranit. Dojde jen k jejímu „vytěsnění“. Obavy zůstanou i po takovýchto zákrocích stejné, jen dostávají poněkud jinou podobu. Typickým příkladem jsou ony výše zmíněné „věčně se navracející fámy“.

¹⁰⁾ Podrobněji viz [Freud 1991].

F) *Nedokončené tvary*. Fámy, stejně jako sny, se týkají nejčastěji „nedokončených tvarů“. Při nedokončenosti vzniká prostor pro domýšlení, a také pro nová, tvůrčí vysvětlení. U zrodu fámy vždy stojí znepokojující událost s nepostačujícím nebo chybějícím oficiálním výkladem. Podobně u snu jsou častým zdrojem „denních zbytků“ nevyřešené záležitosti.

Nedokončenost irituje. Když je od ní násilně odháněna pozornost, dojde k vytěsnění, nikoli však k odstranění. Nelze ji vypustit z paměti, protože jde o zkušenost příliš ostrou a burcující, a tak se vrací v pozměněné podobě – jako sen, respektive fáma.

G) *Řešení problémů. Kreativita*. Vyjděme ze Shibutaniho definice fámy: *fáma je výsledkem společného intelektuálního úsilí společenské skupiny dospět k uspokojivému výkladu události*.¹¹ Jak sen, tak fáma může nabídnout nový a neotřelý pohled na skutečnost. Jsou sny obsesivní, jsou sny, které vypadají jen jako chaoticky změněné denní zbytky, ale jsou také sny, které „napoví připravenému“ (příkladem může být známý sen chemika Kékulého) a pomohou při řešení problému. Také mezi fámami lze snadno najít fámy „tvůrčí“, při kterých je na základě neúplného a roztržitého souboru informací dotvořen uspokojivý závěr. Nečekaný příjezd vysokého státního úředníka do města vyvolá mezi občany zákonitě dohady, zvláště pokud je oficiální komuniké skoupé na přesvědčivé informace. Fáma, která se vytvoří, směřuje k takovému vysvětlení, které v určitém smyslu nejlépe doplňuje neúplný tvar. Na příkladu fám o údajné smrti hudebníka Paula McCartneyho lze demonstrovat bohatost této kolektivní fantazie, ale současně i sílu archetypů (charakteristické je, že snahy vyvrátit tuto nepodloženou fámu vedly naopak k jejímu dalšímu prohloubení) [Kapferer 1992: 25-26].

Také umělecká hodnota snů je nepopíratelná. I přes zdánlivě pasivní povahu snění má mnoho snů povahu tvůrčích aktů. Přímou inspiraci snovými prožitky lze vystopovat v řadě uměleckých děl, a není přitom nutné hledat pouze u surrealistů či psychedeliků. Podobně práce J.-N. Kapferera není jen odborným textem, ale i zajímavým literárním dílem. Lze předpokládat, že to byla především povaha zpracovávaného materiálu, která této knize přilákala širší čtenářskou obec, než je u sociologických publikací obvyklé.

3. Námitky

V této části odpovím na některé z možných námitek, které by se proti právě předloženým názorům mohly objevit.

A) *Pojetí společnosti jako celku*. Může se objevit námitka, že v předešlých úvahách byla společnost příliš personifikována a že jsme o ní uvažovali jako o nějakém autonomním celku a odhlíželi přitom od jednotlivců, z nichž se skládá.

I sny se však dodnes seriózně zkoumají jako celky, jako konečné produkty, a nezabýváme se (resp. nejsme schopni se zabývat) tím, jaká je přitom úloha jednotlivých buněk nebo skupin buněk v lidském mozku.

B) *Chybná generalizace?* I když přistoupíme na uvedenou argumentaci a přijmeme jako skutečnost, že existují významné podobnosti mezi fámou a snem, nemusíme ještě souhlasit s tím, že to, co platí o snu, musí nutně platit o fámě a naopak. Nic takového zde ale nebylo řečeno.

Na základě analogií můžeme dospět k mnoha novým poznatkům. Je ovšem třeba postupovat uvážene a vědět, že ve shodě v několika základních aspektech nemusí ještě

¹¹⁾ Viz citace v [Kapferer 1992: 13].

zdaleka plynout shoda ve všech aspektech dalších. Význam uvedené analogie je tedy především inspirační. Poznatky, převáděné z jedné oblasti do druhé musíme vždy pečlivě prověřit. Nejde tedy o žádnou generalizaci šmahem, a pokud by se v dalším zkoumání snu a fámy narazilo na skutečnosti, které by byly vzájemně nepřevoditelné, a přitom zásadního významu, výše nastíněný koncept bychom museli považovat za zpochybněný.

C) *Vnitřní příčiny zjištěné analogie.* Spokojovali jsme se dosud pouze s tím, že jsme snesli řadu důvodů pro to, že analogie mezi snem a fámou skutečně existuje. Nezdůvodnili jsme ale, *proč* existuje.

Kapferer [1992: 33] uvádí zajímavý příklad vzniku fámy. Citována je fáma údajně zaznamenaná C. G. Jungem: „V jednom dívčím penziónu byl jeden profesor obviněn ze sexuálních styků se schovankou. Všechno ve skutečnosti vyšlo od jedné dospívající dívky, která vyprávěla třem svým kamarádkám svůj sen.“ V tomto konkrétním případě nabývá vztah snu a fámy téměř hmatatelné podoby. Jen málokdy je ale souvislost tak jednoduchá. To, co jsme si řekli o „snové práci“, však platí prakticky pro všechny fámy. Jak je to možné? Nezbyvá než připomenout, že tři „provincie“ duševního aparátu, superego-ego-id, se neshodují se třemi „kvalitami“, které Freud označuje jako vědomé, nevědomé a předvědomé. Tak například některé části superega a ega mohou být (proti tradiční racionalistické představě) a také jsou v dynamickém smyslu nevědomé. Tato nevědomost je obtížně pozorovatelná v bdělém jednání konkrétního individua. Když jsou ale individuální ega „semleta“ ve velikém kotli fámy, souhrn nevědomých složek je ve výsledném agregátu mnohem patrnější, než tomu bylo u každého ze „zpracovaných“ jednotlivců. Složení takovýchto agregátů je přitom až překvapivě konstantní (viz výše uvedená zmínka o návratnosti motivů). To odpovídá jednoduché představě, že nevědomé složky jsou relativně stabilní, zatímco složky vědomé mají povahu individuálních odchylek. V konkrétním případě, u jednotlivce, je pochopitelně obtížné obě složky od sebe odlišit. S růstem agregátů ale význam variability individuální složky postupně klesá. To může být příčinou zjištěné analogie.

4. Místo závěru

Nalezené podobnosti mezi fámou a snem se zdají být natolik významné, že by mohly usnadnit nové propojení dvou vědních oborů, které se od sebe poslední dobou poněkud paradoxně vzdalovaly. Psychologie a sociologie, které se zabývají dvěma stránkami téhož, by mohly spojit své potenciály k prospěchu obou vědních disciplín. Budiž toto výzvou k širší diskusi.

MARTIN ČIHÁK studuje ekonomii na Fakultě sociálních věd UK a právo na Právnické fakultě UK a současně pracuje jako odborný pracovník v Ústavu teorie informace a automatizace AV ČR a jako makroekonomický analytik v útvaru hlavního ekonoma Komerční banky, a.s. Předkládaná studie nepřímo souvisí s jeho hlavním odborným zájmem: ekonomikou informací. Názory obsažené ve studii jsou osobními stanovisky autora a v žádném případě nemusejí vyjadřovat mínění výše uvedených institucí.

Literatura

- Černoušek, M. 1988. *Sen a snění*. Praha: Horizont.
 Freud, S. 1991. *Vybrané spisy I*. Praha: Avicenum.
 Kapferer, J.-N. 1992. *Fáma-nejstarší médium lidstva*. Praha: Práce.
 McLuhan, M. 1991. *Jak rozumět médiím: extenze člověka*. Praha: Odeon.

Summary

The article starts with an analysis of rumour by Jean-Noël Kapferer [1992]. Kapferer, however, concentrated on the „microscopic“ analysis of rumour, i.e. on the analysis of its origins, proliferation and disappearance and did not develop a comprehensive macrotheory. Kapferer's implicit macrotheory of rumour is clear: rumour is a kind of medium (which he conceives according to the common definition of media as a means of information distribution).

The essay presents an alternative macroview of rumour as an analogy to dream. According to the author, rumour can be conceived as an autonomous activity taking place within society. The relationship between this activity and the media is like that between the dream and the products of conscious brain activity. While rumour has some features similar to media, it differs from them in important aspects: for instance, rather than being a kind of medium, it is a deformed mirror reflection of media. The author's specification of the relationship between rumour and media is a paraphrase of Aristotle's definition that dream is in some ways similar to the conscious mental life, but at the same time it differs from it in essential aspects.

In the first part, the author enumerates the main differences between rumour and media, while in the second he analyses the main structural similarities between rumour and dream.

The main differences between rumour and media are: official character, transparency, rationality and freedom from prejudice.

The main structural similarities between rumour and dream are: difficulties with apprehension, historical changes in interpretations, conditions of origin and relation to reality, deprivation of dream/sleep, incomplete shapes, problem-solving and creativity. While the stress here is placed on the psychoanalytical interpretation of dreams, other approaches are also briefly discussed.

In the third part, the author rejects certain possible objections to the applied analysis and points to an internal cause of the revealed analogy.

In the fourth part, he argues that there is still a gap to be bridged between sociology and psychology and calls for a wider discussion on the issue, both from the sociological and the psychological points of view.